

ESTUDIOS NEOGRIEGOS

REVISTA CIENTÍFICA
DE LA
SOCIEDAD HISPÁNICA DE ESTUDIOS NEOGRIEGOS

ISSN: 1137-7003

2008

Número 11

SOCIEDAD HISPÁNICA DE ESTUDIOS NEOGRIEGOS
Vitoria-Gasteiz 2008

ESTUDIOS NEOGRIEGOS

ESTUDIOS NEOGRIEGOS

REVISTA CIENTÍFICA
DE LA
SOCIEDAD HISPÁNICA DE ESTUDIOS NEOGRIEGOS

Número 11

2008

SOCIEDAD HISPÁNICA DE ESTUDIOS NEOGRIEGOS
Vitoria-Gasteiz 2008

ESTUDIOS NEOGRIEGOS: Revista científica de la Sociedad Hispánica de Estudios Neogriegos.
Título abreviado: Estud. Neogriegos – N. 1 (1997) – Granada: Sociedad Hispánica de Estudios Neogriegos,
1997-2001, País Vasco, 2003-2005, Vitoria-Gasteiz, 2009.

Anual

ISSN 1137-7003. Depósito Legal: GR- 82-97

1. Lengua griega medieval y moderna – Publicaciones periódicas 2. Literatura griega medieval y moderna – Publicaciones periódicas 3. Civilización griega medieval y moderna – Publicaciones periódicas I. Sociedad Hispánica de Estudios Neogriegos. Publicaciones

807.73/.74 (05) – 877.3/.4 (05) – 008 (495)(05) – 008(495.02)(05)

ESTUDIOS NEOGRIEGOS, publicación científica anual de la Sociedad Hispánica de Estudios Neogriegos, acoge trabajos originales e inéditos en forma de artículos, actualizaciones bibliográficas, reseñas y noticias, relacionados con la Grecia medieval, moderna y contemporánea, preferentemente en los ámbitos artístico, filológico, histórico, lingüístico y de traducción.

Quienes deseen enviar originales para su publicación habrán de ser socios de la SHEN. También podrán publicarse trabajos de miembros de la Sociedad Europea de Estudios Neogriegos.

Estudios Neogriegos se edita una vez al año. El plazo de entrega de originales finaliza el día 30 de septiembre. El Comité editorial acusará recibo de la recepción de los originales y se iniciará el proceso evaluador de los trabajos. Todos los trabajos recibidos serán evaluados por al menos dos especialistas en cada materia. Durante el proceso se mantendrá el anonimato tanto de los evaluadores como de los autores. La aceptación o no del trabajo será comunicada al autor en diciembre. Después, a medida que se avance en la composición de la revista, el autor recibirá las galeras de la compaginación para que las devuelva corregidas en el plazo indicado.

La extensión máxima de los trabajos es de 6.000 palabras y tendrán que ir precedidos por el título – en la lengua del artículo y en inglés-, el nombre del autor o autores, y la dirección completa de la institución a la que pertenecen. Todos los artículos incluirán un resumen en la lengua de redacción del artículo y otro en inglés, de un máximo de seis líneas, así como las palabras clave en los mismo idiomas (máximo cinco). Para las reseñas, se recomienda un máximo de 1500 palabras. El número de palabras incluye las notas y la bibliografía utilizada tanto en artículos como en reseñas. La información sobre las normas de publicación se detalla en las páginas finales del volumen.

EQUIPO DE DIRECCIÓN

Directora: Olga Omatos Sáenz (*Universidad del País Vasco*)

Subdirectora: Isabel García Gálvez (*Universidad de La Laguna-Tenerife*)

Secretaria: Alicia Morales Ortiz (*Universidad de Murcia*)

CONSEJO DE REDACCIÓN

Javier Alonso Aldama (*Universidad del País Vasco*), José Antonio Costa Ideias (*Universidade Nova de Lisboa*),

Ernest Marcos Hierro (*Universitat de Barcelona*), Francisco Morcillo Ibáñez (*IES Albacete*),

Encarnación Motos Guirao (*Universidad de Granada*), Manuel Serrano Espinosa (*Universidad de Alicante*),

Penélope Stavrianopulu (*Universidad Complutense de Madrid*).

CONSEJO ASESOR

Miguel Castillo Didier (*Universidad de Santiago de Chile*), Kostas Dimadis (*Freie Universität Berlin*), José Mª Egea (*Universidad del País Vasco*), Hans Eideneier (*Universität zu Köln-Universität Hamburg*), Παναγιώτης Γιαννόπουλος (*Université Catholique de Louvain*), Γιάννης Χασιώτης (*Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης*), Ερασμοσθένης Κατωμένος (*Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων*), Antonio Melero Bellido (*Universidad de Valencia*), Moschos Morfakidis Filactós (*Universidad de Granada*), Constantino Nikas (*Università degli Studi di Napoli "L'Orientale"*) y Kostas Tsirópulos (*Atenas*).

COMPAGINACIÓN: Isabel García Gálvez / Gracia Rosique Delgado

CORRECCIÓN: Equipo de dirección.

IMPRESIÓN: ALSUR.

SUSCRIPCIÓN Y COMPRA: España y América Latina, 35€; Europa, 40€; Norteamérica 40€.

INFORMACIÓN Y CONTACTO: revista@shen.org.es – guerufi@euskalnet.net – <http://www.shen.org.es>

Apartado postal 2.111. E-01006 Vitoria-Gasteiz. España

Esta publicación se ofrece en intercambio con cualquier otra publicación también periódica que tenga parecidos intereses y cobertura.
El Equipo de dirección no se responsabiliza de las opiniones de los autores de los trabajos.

SUMARIO

Editorial	7
Colin Thubron's <i>Journey into Cyprus</i> ; or a british traveller's literary (re)creation of a new identity for greek-cypriots. <i>Eroulla Demetriou/ José Ruiz Mas</i>	9
El modelo de mujer andrógina en la música <i>rebétika</i> de los años '30 y la restitución simbólica del espacio masculino en el imaginario popular griego. The androgynous woman model in the <i>rebetika</i> songs of the 1930s and the symbolic restitution of masculine space in the greek popular imaginary. <i>Manuel González Rincón</i>	17
Ioanna Tsatsos y la Técnica del Diario. Ioanna Tsatsos and the Technique of the Diary. <i>Maila García Amorós</i>	57
‘El más delicioso lugar que ay en el mundo’: Μια ανέκδοτη ισπανική περιγραφή της Κωνσταντινούπολης του 1631 και ο Έλληνας συντάκτης της. ‘El más delicioso lugar que ay en el mundo’: An Unpublished Spanish Description of Constantinople of 1631 and its Greek Author. <i>Γιάννης Κ. Χασιώτης</i>	69
Προφεμιστική, φεμινιστική και μεταφεμιστική δόμηση της υποκειμενικότητας του αρσενικού και του θηλυκού σε ελληνικά παιδικά και νεανικά κείμενα. Pro-feminist, feminist, and meta-feminist framing of the attitude towards the masculine and the feminine in Greek texts for children and youngsters. <i>Γεώργιος Παπαντωνάκης</i>	89
«Gritos de pasión»: Tres Medeas para Jules Dassin. «A Dream of Passion»: three Medeas for Jules Dassin. <i>Alejandro Valverde García</i>	111
Το ‘σαν’ και το ‘όπως’ στη Νεοελληνική. Επικαλύψεις και παράλληλες σημασίες. ‘San’ and ‘opos’ in modern Greek. Overlapping and parallel meanings. <i>Παναγιώτης Α. Γιαννόπουλος</i>	125

Recensiones	159
-------------------	-----

Vasilis Vitsaxis, *El Mito, punto de referencia en la búsqueda existencial*, (Maila García Amorós). Emmanuil Roídis, *Paseos por Atenas. Ensayos y Estudios históricos*. Traducción de Carmen Vilela. (Olga Omatos Sáenz). José M. Egea, *Λεξικό ιχθύων ελληνο-ισπανικό / ισπανοελληνικό. Diccionario de Ictiología griego-español / español griego* (Maila García Amorós). LEONTARIDI, ELENI, *Los tiempos del pasado del indicativo en español y en griego moderno, Biblioteca virtual redELE*, nº 9 (segundo semestre 2008) (Amor López Jimeno). Andreas Karkavitsas, *El Mendigo*, traducción, introducción y notas de Mª Salud Baldrich López y Panayota Papadopulu (Maila García Amorós). Μιχαήλ Τσερβάντες, *Ο επιτήδειος ευγενής δον Κισότης της Μάντσας. Η πρώτη γνωστή ελληνική μετάφραση*, (Santiago Carbonell Martínez). Miguel Cortés Arrese, *Memoria e invención de Bizancio*. (Isabel Cabrera Ramos)

Datos de los colaboradores	175
----------------------------------	-----

Normas de redacción	177
---------------------------	-----

ΠΡΟΦΕΜΙΝΙΣΤΙΚΗ, ΦΕΜΙΝΙΣΤΙΚΗ ΚΑΙ ΜΕΤΑΦΕΜΙΝΙΣΤΙΚΗ ΔΟΜΗΣΗ
ΤΗΣ ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΙΚΟΤΗΤΑΣ ΤΟΥ ΑΡΣΕΝΙΚΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΘΗΛΥΚΟΥ
ΣΕ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΠΑΙΔΙΚΑ ΚΑΙ ΝΕΑΝΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

Γεώργιος Παπαντωνάκης
Πανεπιστήμιο Αιγαίου

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η κατασκευή του γένους στη νεανική λογοτεχνία απασχολεί τελευταία τους κριτικούς της παιδικής λογοτεχνίας, οι οποίοι αναπροσδιορίζουν το περιεχόμενο της ηγεμονικής αρσενικότητας ή θηλυκότητας, όπως εμφανίζεται στα κείμενα αυτά. Με τη μελέτη αυτή, διερευνούμε με ποιους τρόπους απεικονίζεται η θέση των δύο φύλων στους Έλληνες συγγραφείς νεανικών κειμένων, ανιχνεύοντας προφεμινιστικά, φεμινιστικά και μεταφεμινιστικά στοιχεία στα κείμενα αυτά. Διαπιστώσαμε ότι η καταπίεση του θηλυκού από την ηγεμονική αρσενικότητα παραμένει ένα σημαντικό πρόβλημα (προφεμινισμός), την οποία όμως προσπαθούν να αντιμετωπίσουν κάποτε οι ίδιοι οι μυθιστορηματικοί χαρακτήρες (φεμινισμός), ενώ σε μεταφεμινιστικές αφηγήσεις διακρίνεται μια ισότιμη διαχείριση του αρσενικού και του θηλυκού. Η μελέτη των κειμένων αυτών οδήγησε σε ένα κώδικα αγοριών/ανδρών και ένα αντίστοιχο κοριτσιών/γυναικών και στη διαπίστωση ότι τα δύο φύλα αναδεικνύονται σε ισodύναμους παραγωγούς πολιτισμού.

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ: Φεμινιστική κριτική, Ελληνική παιδική λογοτεχνία.

ABSTRACT

The construction of the gender in young adult literature has recently occupied critics of children's literature, who redefine the content of hegemonic masculinity or femininity, as it is represented in these texts. In this study, we explore the ways in which the two genders are depicted by Greek authors of young adult's literature by tracing the profeminist, feminist, and metafeminist elements in these texts. We note that the oppression of feminine elements by hegemonic masculinity remains a very serious problem (profeminism) that fictional characters themselves occasionally try to face (feminism), whereas in metafeminist narrations, equality between masculine and feminine is detected. The study of these literary texts leads to a masculine-code as well as a relative girl/women-code and to the conclusion that the two genders play an equal part in the production of culture.

KEY WORDS: Feminist criticism, Greek Children's Literature.

MASCULINITATIS VERSIONES

Η κατασκευή του γένους, και ιδιαίτερα του θηλυκού, στα παιδικά και νεανικά κείμενα έχει αναχθεί τις τελευταίες δεκαετίες σε θέμα συζήτησης από τους κριτικούς της παιδικής λογοτεχνίας. Η *Θεωρία του Πολιτισμού* στο πεδίο του φεμινισμού αγωνίστηκε σε όλα τα επίπεδα να θεσπίσει φυσιολογικούς κοινωνικούς ρόλους αμφισβητώντας το ρόλο της πατριαρχίας, ακόμα και στη, με επιστημονικό τρόπο, ανίχνευση των γενετικών προσδιοριστικών του φύλου κ.ά. Τα παιδικά/νεανικά κείμενα επιβεβαίωσαν ότι το φύλο δεν κατασκευάζεται μόνο από βιολογικούς

παράγοντες, αλλά παρεμβαίνουν ιστορικές και κοινωνικές συνθήκες. Οι φυλικοί ρόλοι ενός υποκειμένου σε μια λογοτεχνική ιστορία κατασκευάζονται από πλήθος παραγόντων, ορισμένους από τους οποίους μπορούμε να ελέγξουμε (Berger *et al.* 1995, 3). Με άξονα το φεμινισμό, σε μια λογοτεχνική ιστορία, μπορούμε να διακρίνουμε τρία στάδια, προφεμινιστικό, φεμινιστικό και μεταφεμινιστικό.

Η Judith Butler βλέπει το ρόλο του φύλου ως μια σειρά χειρισμών που αποκτούν σύνθετη έννοια με τα φυσικά δεδομένα. Η ονομασία του φύλου είναι πράξη κυριαρχίας και μέσο καταναγκασμού να δεχτούμε το *αρσενικό* και το *θηλυκό* ως αναπόφευκτη δυαδική αντίθεση (Butler 1990, 115). Ο R.W. Connell θεωρεί την αρσενικότητα και τη θηλυκότητα αλληλένδετες αιτιοκρατικές σχέσεις που αποκτούν νόημα μόνο η μια με την άλλη, ως πολιτισμική αντίθεση σε κάθε ιστορική περίοδο (Stephens 2002, xiii). Γι' αυτό, ο εκφυλισμός των κοινωνικών σχέσεων απαιτεί η *αρσενικότητα* και η *θηλυκότητα* να ανασημασιοδοτηθούν, ώστε ως αντιθετικές έννοιες να αποκτήσουν σταθερότητα.

Στον αιτούμενο ορισμό της *αρσενικότητας* κυρίως, επαναπροσδιορίζονται οι δυνάμεις της, καθώς και πώς και γιατί δομείται η πολλαπλότητά της, τα όρια της οποίας στην εποχή μας είναι εύθραυστα. Οι μελετητές διατείνονται ότι η *αρσενικότητα*, η οποία υπόκειται πάντα σε μια διαδικασία βελτίωσης και αλλαγής, λόγω των εκάστοτε μορφών της που καταστρέφουν κάθε σταθερή εμφάνισή της στη σύγχρονη παιδική μυθοπλασία, πρέπει να εξετάζεται πάντα σε σχέση με την προσωπική δύναμη του άντρα που διερευνάται συνήθως ως μονολιθική οντότητα που καταπιέζει τη γυναίκα. Η *ηγεμονική αρσενικότητα* ορίζεται ως ο «σηματισμός της πρακτικής του γένους που ενσωματώνει την ισχύουσα νομιμότητα της πατριαρχίας, που εγγυάται η κυρίαρχη θέση των ανδρών και η υποταγή των γυναικών» (Connell στο Stephens 2002, xiii). Ως ορισμός υπονοεί τις εκδοχές της παραδοσιακής αρσενικότητας που χαρακτηρίζεται από ανθεκτικότητα, κουράγιο και μυϊκή δύναμη, αλλά και από επιθετικότητα, βία, ομοιοφοβία και άλλες ποιότητες, αρνητικές στο λόγο σε σχέση με άλλες εκδοχές της. Η συνηθέστερη χρήση της στο σηματισμό του φύλου την απεικονίζει ως φυσική ηγεμονική αρσενικότητα, απέναντι στην οποία οι μυθιστορηματικοί ήρωες παρουσιάζουν την υποκειμενικότητά τους (Stephen 2002, ix). Ορισμένοι μελετητές διαπιστώνουν ότι πολλά αγόρια ανακαλύπτουν μια σύγχυση στο σύγχρονο κόσμο που οφείλεται στην έλλειψη επικοινωνίας ανάμεσα στις εμπειρίες της ζωής και στο αίτημα να σχηματίσουν την ηγεμονική αρσενικότητα της κοινωνίας τους -δηλαδή τον τύπο της αρσενικότητας, περισσότερο ως προνομίου παρά ως επιθυμίας (Stephen 2002, ix)-. Στην ελληνική παιδική μυθοπλασία, η σύγχυση αυτή σχετικά με τη διαμόρφωση της φυλικής ταυτότητας απαντάται πολύ σπάνια και προοιωνίζεται σταδιακά τον κλωνισμό της παραδοσιακής αρσενικότητας.

Οι μελέτες, που εμφανίστηκαν τελευταία για τις σχέσεις των φύλων, αποβλέπουν να φωτίσουν τη σύνθετη σχέση ανάμεσα στις εκδοχές της αρσενικότητας, η μελέτη

της οποίας άρχισε σχετικά πρόσφατα και εστιάζεται στην εργασία σε ατομικό, οργανωτικό, πολιτισμικό και κοινωνικό επίπεδο, και της θηλυκότητας. Εστιάζουν στην παραγωγή πολιτισμικών αγαθών των εκδοχών τους και στη λογοτεχνία, διερευνούν τη σύγχυση των σύγχρονων μορφών κυρίως της αρσενικότητας, την αμφισβητούν ή τη διευρύνουν. Όλοι συμφωνούν ότι η αρσενικότητα δεν είναι ξεκάθαρο πεδίο μελέτης και έχει ενδιαφέρον να δει κανείς τις εκφάνσεις της, όπως τις παρουσιάζουν οι ερευνητές ή απεικονίζονται σε παιδικά κείμενα. Από τα τέλη της δεκαετίας του 1970 άρχισαν να διαμορφώνονται νέες θεωρητικές θέσεις για την κατασκευή και τις μορφές της. Σταδιακά, αποκαλύπτεται μια πιο σύνθετη αντίληψη της και το ενδιαφέρον επικεντρώνεται στην *ηγεμονική αρσενικότητα* και στην πολλαπλότητα των περιπτώσεων της. Ο Clatterbaugh διαπιστώνει έξι οπτικές που κυριαρχούν στις μελέτες για τον άνδρα και την αρσενικότητα: τη *συντηρητική*, την *προφεμινιστική*, τα *δικαιώματα του άνδρα*, την *πνευματική*, την *κοινωνική* και την *οπτική της ειδικής ομάδας ανδρών* (Ghail 2000³, 1). Η σχολή του Birmingham μάλιστα, τη δεκαετία του '60, έδωσε νέα έμφαση στις σπουδές της πολιτιστικής αντίστασης και ασχολείται με τη νεανική κουλτούρα που διαμορφώνεται σχεδόν αποκλειστικά από τα αγόρια ή τους νεαρούς άνδρες (Driscoll 2002, 11). Η εστίαση αυτή περιθωριοποιεί τα κορίτσια στις πολιτιστικές σπουδές και απεμπολεί τη σημαντικότητα και τη συμμετοχή τους στο σύγχρονο πολιτισμό. Και, ενώ το αρσενικό υποκείμενο δομείται με ενεργητική συμμετοχή στη δημιουργία πολιτισμού, απορρίπτεται κάθε προσφορά του θηλυκού.

Το νέο ενδιαφέρον για την αρσενικότητα και τη θηλυκότητα εκδηλώνεται υπό την επίδραση της παγκοσμιοποίησης, των πολιτικών, των εργασιακών διαδικασιών, των νέων τεχνολογιών, των μεταβαλλόμενων τύπων της οικογένειας και μιας αυξανόμενης αντιφατικής παρουσίας της αρσενικότητας και της θηλυκότητας. Οι αντιφεμινιστικές θέσεις της Σχολής του Birmingham αποτέλεσαν αφετηρία να μελετηθεί ο άνδρας και η αρσενικότητα. Έτσι, τις δεκαετίες 1980 και 1990, η αρσενικότητα προκάλεσε το ακαδημαϊκό ενδιαφέρον με θεωρητικές μελέτες για τις νέες όψεις στην κατασκευή της ως αντίδραση προς τη φεμινιστική κριτική. Μέχρι τις αρχές της δεκαετίας 1990 δημιουργήθηκε για τη μελέτη των λογοτεχνικών κειμένων ένα θεωρητικό πλαίσιο για την αρσενικότητα. Οι μελέτες που δημοσιεύονται κινούνται ανάμεσα στο ματεριαλισμό που θεωρεί τη φυλικότητα μήτρα δυναμικών σχέσεων, στον αποδομισμό που υποστηρίζει ότι οι κατηγορίες γένους και οι υποδιαίρέσεις τους είναι αποσπασματικές και αντιφατικές και στην ψυχαναλυτική κριτική του σχηματισμού της ταυτότητας του γένους (Ghail 2000³, 3).

Πολύ συνοπτικά, η αρσενικότητα μπορεί να ιδωθεί ως ένα σημείο τομής διαφορετικών μορφών δύναμης, ικανοποίησης, επιθυμίας και υποκειμενικού σχηματισμού της ταυτότητας, ώστε βάση μιας ανάλυσης της αρσενικότητας ή της θηλυκότητας να είναι η δύναμη.

Αν η Virginia Woolf πρωτοστάτησε στο φεμινιστικό κίνημα και οι Irigaray,

Cixous και Kristeva εδραΐωσαν τη φεμινιστική κριτική, ο Bob Connell παραμένει ένας από τους θεωρητικούς που επηρέασαν τους άνδρες και την αρσενικότητα, κάνοντας λόγο για την ανάγκη μιας μετατόπισης «στη στρατηγική αντίληψη της έρευνας και στην κατανόηση του αντικειμένου της γνώσης». Δίνει έμφαση στις σχέσεις της αρσενικότητας με την πολιτεία, το χώρο εργασίας και την οικογένεια, και πιστεύει ότι το σχολείο είναι στρατηγικής σημασίας στην κατασκευή της (Ghail 2000³, 5). Συναφής με το ρόλο του σχολείου στη διαμόρφωση του φύλου είναι ο ρόλος του παιδικού βιβλίου, του οποίου από πολύ νωρίς εμφανίζονται σιωπηλά δύο κατηγορίες, το αγορίστικο και το κοριτσίστικο¹ (Segel 1986, Reynolds 1990), ενώ στα τέλη του 19^{ου} αι. προβάλλεται το αγορίστικο πρόσωπο που ανδρώνεται μέσα από περιπέτειες με βάση τα προνόμια της πατριαρχικής κοινωνίας και το γυναικείο που κλείνεται στο σπίτι και υπηρετεί την οικογένεια. Την πολιτική αυτή της οικογένειας στην ελληνική παιδική λογοτεχνία διακρίνουμε σε προφεμινιστικά συντάγματα κειμένων ή σε κείμενα (Ζέη *Μοβ ομπρέλα* [περιπτώσεις Βίτωσ και Λέτρως]), γιατί, στα φεμινιστικά ή μεταφεμινιστικά συντάγματα ή κείμενα, η γυναίκα απολαμβάνει τουλάχιστον τα ίδια προνόμια με τον άνδρα.

Με βάση τις ποικίλες μορφές του φεμινισμού, η μελέτη του φύλου έχει επικεντρωθεί και σε θέματα της θηλυκής παρουσίας στα παιδικά κείμενα. Η αρσενικότητα και οι ενδιαφέρουσες μελέτες για τη θέση του αγοριού και του κοριτσιού στη λογοτεχνία, έχουν ήδη θεωρητικοποιηθεί στην παιδική λογοτεχνία (Ghail 1994, Trites 1998, Kidd 1999, Norton 1999, Stephens & MacGallum 2000). Ωστόσο, ο τόνος στην κριτική της ελληνικής παιδικής λογοτεχνίας είναι ακόμα χαμηλός, ώστε να δημιουργήσει ένα corpus φυλικών μελετών, που διερευνούν την προφεμινιστική, φεμινιστική και μεταφεμινιστική εξέλιξη των μυθιστορηματικών χαρακτήρων.

Μελετώντας κείμενα της ελληνικής παιδικής λογοτεχνίας, διαπιστώνει κανείς μια ενδιαφέρουσα απόπειρα να χαρτογραφηθεί ο τρόπος με τον οποίο ουμανιστικές αφηγήσεις της αναφέρονται σε φυλικούς όρους που αντιπροσωπεύουν κωδικοποιημένες συμπεριφορές που πρέπει να μάθουν τα παιδιά. Χαρακτηριστικές είναι οι απόψεις που διατυπώνονται στο οικογενειακό περιβάλλον της Άννας στο *Αυγουστιάτικο φεγγάρι* της Βούλας Μάστορη για τον συμμαθητή-φίλο της που η κοινω-

¹ Ωστόσο, παρά τη διάκριση αυτή, τα κορίτσια ανέκαθεν διάβαζαν αγορίστικα βιβλία και, σπανιότερα, το αντίθετο, επειδή τα αγόρια έπρεπε να ανταποκριθούν στις προσδοκίες του φύλου τους. Όπως φαίνεται και από τα ελληνικά παιδικά/νεανικά κείμενα, τα κορίτσια προτιμούσαν περισσότερο από τα αγόρια την ανάγνωση λογοτεχνικών κειμένων (Παπαντωνάκης 2002, 17-27). Αντίθετα, η Claudia Nelson (1991) δεν ανευρίσκει σημαντικές διαφοροποιήσεις στην παρουσίαση αγοριών και κοριτσιών. Πάντως, με την αρσενικότητα, σε αντίθεση με τη θηλυκότητα, έχουν ασχοληθεί πολλές γυναίκες σε μελέτες τους, που προσπαθούν να φωτίσουν τον τρόπο άρθρωσής της, παρέχοντας ένα κλειδί στη γένεση του συλλογικού υποκειμένου (Westwood στο Ghail 2000³, 29), ή της δόμησής της αρχικά μέσα στην οικογένεια, καθώς απεικονίζεται η διαδικασία κατασκευής των μορφών αρσενικότητας ή θηλυκότητας μέσα από την οικονομία (Ζέη *Μοβ ομπρέλα*).

νια χαρακτηρίζει «διπλάρακια». Η καταπίεση του θηλυκού από τη ηγεμονική αρσενικότητα παραμένει ένα σημαντικό πρόβλημα της κοινωνικής δικαιοσύνης, την οποία κάποτε προσπαθούν να αποδώσουν οι ίδιοι οι μυθιστορηματικοί χαρακτήρες (Σαρή *Παραράδιασμα* [περίπτωση Βίργκως]). Η ανταπόκριση στις σύγχρονες αφηγήσεις στην παιδική λογοτεχνία είναι διπλή και ακολουθεί το δρόμο που έχει ήδη χαρτογραφηθεί από το φεμινισμό. Αφενός, η κριτική συνεχίζει το έργο του, αναζητώντας τρόπους να διαβάζεται το κείμενο κατά τρόπο αντιθετικό. Αφετέρου, στη σύγχρονη λογοτεχνία για (προ)ενήλικους, η αρσενικότητα έχει αναδυθεί ως θέμα διαρκούς ενδιαφέροντος και αρκετά κείμενα ιστορούν μια μεταφεμινιστική, εγκαταλείποντας την ηγεμονική αρσενικότητα, αν και ορισμένοι μελετητές επισημαίνουν ότι η δημιουργία ενός εναλλακτικού παραδείγματος ηγεμονικής αρσενικότητας μπορεί να μην αποτελεί αιτία για θριαμβολογία (Stephens 2002, xi).

Ο τρόπος με τον οποίο απεικονίζεται σε άλλες λογοτεχνίες κυρίως η ηγεμονική αρσενικότητα ή οι επαναμοντελοποιημένες εκδοχές της, επιβεβαιώνει ότι οι νόρμες του φύλου είναι μεταβλητές. Η διαχείριση αυτή του φύλου αποκαλύπτει ότι η λογοτεχνία οραματίζεται μια μετατόπιση που εμφανίζεται από τη δεκαετία του 1980 και στα ελληνικά παιδικά/νεανικά κείμενα, κυρίως στην επιστημονική φαντασία. Αρσενικότητα και θηλυκότητα ανασχηματίζονται έτσι, ώστε να απεικονίζεται μια μετεξέλιξη των προφεμινιστικών και φεμινιστικών εκδοχών τους που αντιβαίνει στην ηγεμονική αρσενικότητα. Αρκετά ελληνικά κείμενα περνούν κατευθείαν στη μεταφεμινιστική λογοτεχνική εκδοχή τους. Απεικονίζουν χαρακτήρες που ανταποκρίνονται σε μια μεταφεμινιστική πρόκληση με δημιουργική δραστηριότητα και από τα δύο φύλα που αναπτύσσουν μια δυναμική στην οποία σχεδόν ποτέ δεν εμφανίζονται ανταγωνιστικές τάσεις. Οι ενδεχόμενες συγκρούσεις οφείλονται στη διαφορετική ιδεολογία και στα αξιακά συστήματα των μυθιστορηματικών ηρώων. Λίγα μόνο υιοθετούν μια φεμινιστική πραγμάτωση της ιστορίας, συχνά με κροφεμινιστικά ψήγματα (Σαρή *Το παραράδιασμα*).

ΠΡΟΦΕΜΙΝΙΣΤΙΚΟΙ ΑΠΟΗΧΟΙ ΚΑΙ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΑΙΔΙΚΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ

Η διερεύνηση της προφεμινιστικής μυθοπλασίας που σχηματίζει τα φυλικά σχήματα με πατριαρχικές διηγήσεις (λ.χ. στη μυθοπλασία της Π. Δέλτα) δείχνει ότι τα σχήματα αυτά εμπλέκονται στη διατήρηση του φυλικού δυαδισμού στη σημασιολογία των χαρακτηριστικών των αρσενικών υποκειμένων και στο ότι η «θηλυκή υποκειμενικότητα» δεν γίνεται αισθητή στη μυθοπλασία που αναπαριστά κοινωνικές σχέσεις που αργότερα μεταβλήθηκαν. Στο παράδειγμα της Π. Δέλτα, η μετατόπιση αυτή σπάνια είναι ορατή, με *terminus post quem* την εμφάνιση του γυναικείου κινήματος. Η μεταβολή ωστόσο αυτή είναι έντονα αισθητή στο

Παραράδιασμα της Ζωρζ Σαρή και σε άλλες μεταδιηγήσεις, παραμυθιών κυρίως, όπως είναι η *Επανάσταση ονείρων* της Ζωής Βαλάση, όπου τα προφεμινιστικά υποτακτικά θηλυκά υποκείμενα γνωστών παραμυθιών αναπτύσσουν φεμινιστική ή μεταφεμινιστική συμπεριφορά, παρά την ηγεμονικότητα ορισμένων αρσενικών υποκειμένων, όπως ο Παπουτσωμένος Γάτος, προφεμινιστικά κατάλοιπο, που διατηρεί τον κοινωνικό πολιτικό λόγο που τού έχουν αποδώσει λαϊκή συνείδηση και ακαδημαϊκοί, αναπροσαρμοσμένο στο οικονομικό μοντέλο της αρσενικότητας.

Απότοκο παρεμφερών αφηγήσεων είναι η διαιώνιση ενός προφεμινιστικού σχίσματος στις φυλικές σχέσεις και η διαδικασία διαμόρφωσης και διαρκούς ανασηματοδότησης και της θηλυκής υποκειμενικότητας. Η άποψη αυτή επιβεβαιώνεται από πολλά ελληνικά παιδικά και νεανικά κείμενα, ανάμεσα στα οποία ξεχωρίζουμε τα διακειμενικά μυθιστορήματα *Και οι κακοί έχουν ψυχή* της Σοφίας Παράσχου και *Επανάσταση ονείρων* της Ζωής Βαλάση. Η ελληνική παιδική λογοτεχνία στη μεταφεμινιστική της εκδοχή επιχειρεί να αντιμετωπίσει την παραδοσιακή *ηγεμονική αρσενικότητα* μέσα από αφηγηματικές στρατηγικές οι οποίες δομούν την αρσενικότητα με βάση σύγχρονα πολιτισμικά δεδομένα, που δεν κατορθώνουν πάντα να απαλλαγούν από προφεμινιστικούς απόηχους. Αλλωστε, σε ελληνικά παιδικά/νεανικά κείμενα, οι χειρισμοί της παραδοσιακής αρσενικότητας γίνονται φανεροί απέναντι σε ένα κατώτερο δομημένο θηλυκό υποκείμενο (Σαρή *Το παραράδιασμα* [περίπτωση Αρίστου]), ενώ σε άλλες περιπτώσεις διαχέονται φεμινιστικά κειμενικά σπαράγματα (Κοντολέων *Δομήνικος*), στα οποία θηλυκοί χαρακτήρες είτε υπονομεύουν την αρσενική δύναμη (κορίτσι του τρένου) είτε δοκιμάζουν τον αρσενικό νεαρό ήρωα (Η Γυναίκα Με Τα Χάντρινα Μαλλιά Και Που Μιλά Με Στίχους), στον οποίο οι *πατρώες άλοκες*, ως αρσενική συνείδηση, εμφυσούν μια ηγεμονική αρσενικότητα, προκειμένου να αναδειχθεί στην πορεία προς την ενηλικίωση *ικανό υποκείμενο*.

Τα προφεμινιστικά σπαράγματα ανιχνεύονται με αναπαραστάσεις των αρσενικών υποκειμένων σε παραδοσιακούς ρόλους της αυθεντίας, όπως προκύπτει από την *Επανάσταση ονείρων* στη μορφή του Παπουτσωμένου Γάτου ή των Γιάγκου και Πάρη στη *Μοβ ομπρέλα* «ως δεσπίζοντες και κάθε άλλο παρά συγκινησιακά αρθρωμένοι» χαρακτήρες με αρνητική επίδραση στα παιδιά (Hollindale 1988). Η μετάβαση στο φεμινισμό αποκαλύπτει μια «κρίση» της ηγεμονικής αρσενικότητας που εκδηλώνεται συχνά, είτε με την αντίδραση σε αρσενικά υποκείμενα (Σαρή *Το παραράδιασμα*), είτε με την ενασχόληση αρσενικών λογοτεχνικών χαρακτήρων με οικιακές εργασίες (Μολφέση *Ο Αγγελύκος και οι δύο του αδελφές* [εδώ ο λύκος εντάσσεται στο αρχέτυπο του αρσενικού], είτε με την ανατροφή των παιδιών, ανατρέποντας έτσι το μύθο ότι μόνο οι γυναίκες είναι ικανές να αναθρέψουν παιδιά (Κοντολέων *Οι δυο τους κι άλλοι δυο*).

ΑΠΟ ΤΟΝ ΠΡΟΦΕΜΙΝΙΣΜΟ ΣΤΟ ΦΕΜΙΝΙΣΜΟ

Η φεμινιστική κριτική για την Παιδική Λογοτεχνία εξετάζει το παιδικό λογοτεχνικό βιβλίο με βασικό άξονα το γένος, διερευνά στα παιδικά κείμενα τον τρόπο με τον οποίο αποδίδεται το φύλο, έχει επισημάνει ότι σε πολλά συντηρείται ακόμα μια αποκάλυπτη αναπαραγωγή αναχρονιστικών αντιλήψεων και φυλικών προκαταλήψεων για το γυναικείο φύλο και επικεντρώνει το ενδιαφέρον της σε τρεις κατευθύνσεις, στις οποίες ουσιαστικά μπορεί να στραφεί και μια μελέτη για το αρσενικό φύλο αντίστοιχα. Η πρώτη μελετά τη γυναίκα-συγγραφέα, η δεύτερη αναφέρεται στο γυναικείο και κοριτσιίστικο αναγνωστικό κοινό και η τρίτη ενδιαφέρεται να διερευνήσει το είδος των βιβλίων που διαβάζει το γυναικείο φύλο. Πάντως, οι μεταβολές στο φεμινισμό το τελευταίο τέταρτο του εικοστού αιώνα καθιστούν δύσκολη την καθιέρωση μιας κεντρικής φεμινιστικής ηθικής, όπως αντίστοιχα και μιας αρσενικής, ώστε η γυναίκα να είναι ίση *de facto*, και όχι μόνο *de jure*, με τον άνδρα. Και προφανώς το μεταβλητό πρόσωπο του φεμινισμού, όπως ακριβώς και στην αρσενικότητα, έχει τις τελευταίες μόνο δεκαετίες αποτυπωθεί στις φεμινιστικές κοινωνικές επιστημονικές μελέτες στην παιδική λογοτεχνία. Όπως και στην αρσενικότητα, έτσι και στη φεμινιστική κριτική διαπιστώνουμε εκδοχές της. Οι Roger Clark, Heidi Kulkin, Liam Clancy (1999, 71-82) διακρίνουν έξι είδη φεμινισμού, ενώ οι Jaggar και Rothenberg Struth τρία, *μαρξιστικό, ριζοσπαστικό και κοινωνικό φεμινισμό*. Ως το 1984 πρόσθεσαν μια τέταρτη φεμινιστική εκδοχή, που ονόμασαν *γυναίκες του χρώματος* (για *έγχρωμο φεμινισμό* ουσιαστικά κάνει λόγο και ο Máirtín Mac An Ghaill (2000³,2), όταν μιλάει για μαύρο φεμινισμό), που μετονομάζεται το 1993 σε *πολυπολιτισμικό φεμινισμό*, ενώ πρόσθεσαν και τον *οικουμενικό φεμινισμό*. Τελευταία, εμφανίστηκε ο *οικοφεμινισμός* με πεδίο δράσης το περιβάλλον και η *φεμινιστική αφηγηματολογία*, διασταύρωση φεμινισμού και αφηγηματολογίας, με εκπρόσωπο τη Susan Lancer, με στόχο να ανιχνεύσει την ανεξαρτησία των φύλων και της αφηγηματικής δομής στα λογοτεχνικά έργα, ενώ γίνεται λόγος και για *θεολογικό φεμινισμό* (Pesch 48).

ΚΩΔΙΚΕΣ ΤΟΥ ΑΡΣΕΝΙΚΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΘΗΛΥΚΟΥ ΣΕ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΠΑΙΔΙΚΑ/ΝΕΑΝΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

Για το σχηματισμό της γυναικείας ή αντρικής ταυτότητας έχουν μεριμνήσει οι συγγραφείς, που «αποφεύγουν» να απομακρυνθούν από τα κοινωνικά στερεότυπα. Γι' αυτό διαπιστώνουμε ότι συχνά συνυπάρχουν προφεμινιστικές αντιλήψεις δίπλα σε φεμινιστική συμπεριφορά ή μεταφεμινιστική δραστηριότητα. Τελευταία, ξεφεύγουν από τα καθιερωμένα που θέλουν το κορίτσι πειθαρχικό και υπόδειγμα, επειδή, όπως και τα αγόρια, αποτελούν την έξωθεν καλή μαρτυρία της οικογένειας. Τα ανδρικά ή

γυναικεία πρόσωπα, ενήλικα ή παιδιά/έφηβοι, στην Π. Δέλτα, στην Αλκή Ζέη (κυρίως στα μυθιστορήματα *Μοβ ομπρέλα* και *Ο μεγάλος περίπατος τον Πέτρον*) αλλά και σε άλλους συγγραφείς επιβεβαιώνουν τις παρατηρήσεις αυτές. Πέρα από την ιστορικοκοινωνική πραγματικότητα, η *Μοβ ομπρέλα* αποτελεί καυστική κριτική στην προφεμινιστική οικογένεια με τις πατριαρχικές δομές και τη δόμηση της αρσενικότητας, που εκδηλώνεται με την απόλυτη κυριαρχία του αρσενικού, πατέρα ή συζύγου (Γιάγκος, Πάρης), αλλά και καταγραφή της φεμινιστικής οπτικής της οικογένειας (κ. Υπατία) ή μια έμφαση στην ισότητα με την αποτύπωση της αρσενικής και θηλυκής ταυτότητας και υποκειμενικότητας (οικογένεια Μίλτου, διαζευγμένος Μαρσέλ). Ουσιαστικά, ως μυθιστορηματική ιστορία, η *Μοβ ομπρέλα* απεικονίζει προφεμινιστικές, φεμινιστικές και μεταφεμινιστικές εκδοχές ως εμφάνιση, εξέλιξη-εδραίωση και μετεξέλιξη δυναμικών κινήματων (γυναικείου και ανδρικού). Είναι χαρακτηριστικές οι στάσεις και οι νοοτροπίες τόσο των ενηλίκων ανδρών και γυναικών όσο και των αρσενικών και των θηλυκών νεαρών πρωταγωνιστών, οι οποίοι ανταποκρίνονται στο παραπάνω τριαδικό σχήμα. Τα δίδυμα αντικατοπτρίζουν την προφεμινιστική εκδοχή της αρσενικότητας, ενώ ο Μπενουά τη μεταφεμινιστική έκφρασή της. Και αντίστοιχα από τις νεαρές ηρωίδες, η Βίτω σηματοδοτεί το προφεμινιστικό στάδιο, ενώ η Λέτρω τη μεταφεμινιστική μετεξέλιξή του. Σπάνια βέβαια ένα κορίτσι συμπεριφέρεται ως αγόρι (Μάστορη *Τ'Αυγουστιάτικο φεργάρι* [περίπτωση Άννας], που, καθώς συνειδητοποιεί το φύλο του, αλλάζει βαθμιαία συμπεριφορά), ή ένα αγόρι εκδηλώνει ομοφυλοφιλική συμπεριφορά ως νέα εκδοχή της αρσενικότητας (Ψαραύτη *Όνειρα από μετάξι, Το φιλί της ζωής*). Η δυσκολία μετάβασης από το κορίτσι στη γυναίκα αποτελεί σημείο πολλών φεμινιστικών αναθεωρήσεων της ψυχαναλυτικής θεωρίας του Freud, οι οποίες επικεντρώνονται περισσότερο στη γυναίκα ή στη μητρότητα από ό,τι στο κορίτσι ή στη γυναικεία εφηβεία², όπως ακριβώς και στο σχηματισμό και στην *ενηλικίωση* του αρσενικού (*μασκουλινισμός* *μασκουλινιστική* θεωρία).

Ο Perry Nodelman (2002, 1-36) αναφερόμενος στα κείμενα των Maurice Sentak και Beatrix Potter υποστηρίζει ότι η αρσενικότητα είναι μια επιπλέον σημαντική αντήχηση ως δήλωση της ομοιοφοβίας, ότι βρίσκεται σε άμεση συνάφεια με την αγριότητα των αρσενικών δημιουργημάτων, καθώς και ότι η ενδυμασία και ο χρωματισμός της αποτελεί κριτήριο αρσενικότητας/θηλυκότητας και ότι η τραχύτητα και το αμετάβλητο των αποφάσεων χαρακτηρίζει την αρσενικότητα. Σύμφωνα με τις απόψεις αυτές, και τα ελληνικά παιδικά/νεανικά κείμενα εισάγουν και καταγράφουν την πορεία και τη μετάβαση της αρσενικότητας από το ένα στάδιο στο άλλο:

² Η φεμινιστική κριτική έχει προχωρήσει στη διάκριση ανάμεσα στη «γυναικεία εφηβεία» και στη «θηλυκή εφηβεία», που ορίζεται ως διαδικασία σχετική με τις κυρίαρχες ιδέες της γυναικείας ηλικίας και χρονοθετείται πάντα αναδρομικά (Driscoll 2002,6). Επισημαίνεται μάλιστα ότι οι «έφηβες» αντιμετωπίζουν δυσκολίες να γίνουν υποκείμενο, φορέας, ή ανεξάρτητο ή πρόσωπο με αυτογνωσία.

*Η αντιμετώπιση ενός κινδύνου από ένα μόνο αρσενικό που αναδεικνύεται ήρωας. Η εκδοχή αυτή εναρμονίζεται πλήρως με τις δομικές κατηγορίες του αγώνα, της δοκιμασίας και της αξιολογικής ανάδειξης του ήρωα που δεν επικεντρώνονται αποκλειστικά σε αρσενικό ήρωα, αλλά απαντώνται και σε θηλυκούς χαρακτήρες (Μάστορη *Γ' Αυγουστιάτικο φεγγάρι* [περίπτωση Άννας], Τζώρτζογλου *Αργυρώ*). Δεν αποτελεί επομένως κριτήριο για τη φυλική μοναδικότητά του ούτε στοιχείο ενός αρσενικού κώδικα, όπως τον περιγράφουμε παρακάτω.

*Η σύλληψη της αρσενικότητας ως δύναμης που συγκρούεται με το νόμο και το κοινωνικό οικοδόμημα. Ως ιδεολόγημα εντάσσεται στις συγκρούσεις ήρωα-κοινωνίας, που απαντώνται σε κείμενα κυρίως κοινωνικής παθογένειας, με τη γυναίκα υποτακτική στην προφεμινιστική της εκδοχή. Μια πιθανή σύγκρουση ήρωα-αυταρχικής εξουσίας αποτελεί ένδειξη θάρρους και δύναμης, κυρίως όμως έκφραση ελεύθερης βούλησης και πραγμάτωση μιας έντονης επιθυμίας για ελευθερία και δημοκρατία (Μαυροκεφάλου *Το άλλο*).

*Παρά τα φεμινιστικά ή μεταφεμινιστικά κείμενα ή συντάγματα, τα παιδικά ή νεανικά κείμενα προωθούν την αρσενικότητα ως αναπαραγωγή της ελληνικής πραγματικότητας, καθώς απεικονίζουν προφεμινιστικές καταστάσεις σε αντιδιαστολή με κυρίως μεταφεμινιστικές απεικονίσεις, ώστε να ζυμωθούν οι νεότερες γενιές στα αιτήματα κουλτούρας του χρόνου γραφής της ιστορίας ή προοιωνίζονται νέες εποχές στις έμφυλες παραστάσεις στη λογοτεχνική και κοινωνική πραγματικότητα.

*Σε λογοτεχνικές ιστορίες που ακολουθούν τη φόρμουλα της λαϊκής μυθολογίας αντιμετωπίζεται το αρσενικό υποκείμενο δράσης κυρίως ως μη συμβατικές κατασκευές της αρσενικότητας, καθώς μαθαίνει να είναι πιο τρυφερό και ευαίσθητο, πιο αξιαγάπητο ή να έχει μεγαλύτερη φαντασία και να δελεάζεται λιγότερο από την ευχαρίστηση της επιθετικότητας και της γενναιότητας. Στα ελληνικά παιδικά και νεανικά κείμενα, η εκδοχή της μεταφεμινιστικής αρσενικότητας συνδυάζει την τρυφερότητα, την παλικαριά και την αξιοσύνη (Κοντολέων *Αομήνικος*), καταρρίπτει το μύθο ενός άτεγκτου αρσενικού και δημιουργεί την εικόνα ενός νέου αρσενικού με ευαισθησίες και ευγένεια ψυχής και επιβεβαιώνει ότι η κατασκευή του φύλου, τουλάχιστον λογοτεχνικά, είναι υπόθεση και κοινωνική.

Οι διαπιστώσεις αυτές οδηγούν στη δημιουργία ενός κώδικα αγοριών, σύμφωνα με τον οποίο, τα αγόρια δεν υποφέρουν, αποκρύπτουν ευαισθησίες και ψυχικούς τραυματισμούς και δεν εξωτερικεύουν τα συναισθήματά τους. Ο αγορίστικος αυτός κώδικας αποτελεί πολιτισμική κατασκευή που ερείδεται στην παρατήρηση βιολογικών εκδηλώσεων που η ανθρώπινη κοινωνία και η λογοτεχνία εδώ και αιώνες έχει υιοθετήσει με τη διαπαιδαγώγηση ως εγχαραγμένες σταθερές πατρικές αλοκες στο DNA του αρσενικού που μετακενώνονται με την αναπαραγωγή στη δημιουργούμενη συνείδησή του εκκολαπτόμενου αρσενικού και εξωτερικεύονται ως συγκεκριμένη αρσενική συμπεριφορά. Αποτελεί επομένως εκτός από

βιολογικό συστατικό και πολιτισμική συνθήκη που εναρμονίζεται με τον διαρκώς μεταβαλλόμενο πολιτισμό, διατηρώντας ωστόσο σταθερά ορισμένα στοιχεία του, τα οποία η ελληνική κοινωνία, και σε μεγάλη έκταση μέχρι τώρα και η παιδική λογοτεχνία, θεωρεί αμετακίνητα. Ο *αρσενικός κώδικας* ανανεώνεται και αναπροσαρμόζεται διαρκώς ως προς ορισμένα στοιχεία του και διεισδύει στα λογοτεχνικά κείμενα ως υιοθέτηση, από τον συγγραφέα, των εκάστοτε αναφερόμενων πολιτισμικών τάσεων. Γι' αυτό και τα τελευταία χρόνια το ερωτικό στοιχείο, άγνωστο στο προφεμινιστικό στάδιο, είναι προδηλότερο ως μεταφεμινιστικό χαρακτηριστικό, μαζί με συναισθηματικές ευαισθησίες και ηθικά διλήμματα (Τζώρτζογλου *Εδώ Ουρανός* [περίπτωση Ίωνα Πετρίδη], Ψαραυτή *Η εξαφάνιση*). Η διαπίστωση αυτή δεν σημαίνει ότι στη χρονικά μεταφεμινιστική περίοδο δεν απεικονίζεται η ηγεμονική αρσενικότητα (*Μοβ ομπρέλα, Παραράδιασμα*) ή το ψυχικό σθένος και η αποφασιστικότητα σε ανδρικά και σε γυναικεία πρόσωπα (Μανδηλαρά *Νίκη*).

Η ανακατασκευή της θηλυκής συνείδησης που απαντάται σε αρκετά ελληνικά παιδικά/νεανικά κείμενα «συγκρούεται», κατά κάποιο τρόπο, με την πρώιμη δόμηση της θηλυκής συνείδησης, κάτω από την πίεση της αρσενικής κυριαρχίας, σύμφωνα με τη Lorinda B. Cohonn (2004, 7). Σ' αυτό συντελούν ποικίλοι παράγοντες εκτός από τη φεμινιστική κριτική, όπως η διαρκώς αναδιαμορφωζόμενη κουλτούρα, λόγω των γενικότερων επιδράσεων που διεισδύουν στα ελληνικά λογοτεχνικά πράγματα από κουλτούρες διαφορετικές από την ελληνική. Το γεγονός άλλωστε ότι Έλληνες συγγραφείς παράγουν λογοτεχνικά κείμενα, στα οποία το κορίτσι ή η γυναίκα παρουσιάζονται να συμμετέχουν ενεργά στα πολιτιστικά δρώμενα και να ανταποκρίνονται εξίσου στις απαιτήσεις των καιρών μας ως παραγωγοί πολιτισμού, απεικονίζοντας *μια συλλογική γυναικεία συνείδηση*, όπως η αντίστοιχη αρσενική, ως υποκείμενο συγγραφής /αφήγησης ή ως αντικείμενο αφήγησης αποδεικνύει το ευμετάβλητο της εικόνας της θηλυκότητας στην παιδική λογοτεχνία.

Η ανακατασκευή της γυναικείας συνείδησης ως μετάβαση από το προφεμινιστικό στο φεμινιστικό στάδιο και στη μεταφεμινιστική δόμηση της βρίσκεται σε άμεση συνάφεια με τη δόμηση του αφηγηματικού λόγου του θηλυκού υποκειμένου αφήγησης. Υποκείμενο και αντικείμενο αφήγησης διαφοροποιούνται συνήθως από το υποκείμενο γραφής, ακόμα και όταν αυτό συμπίπτει με το υποκείμενο αφήγησης (ημερολογιακές καταγραφές, Τίγκα *Η εποχή των νακίνθων*), επειδή ο/η συγγραφέας είναι ενήλικας ενώ το υποκείμενο/αντικείμενο αφήγησης είναι κυρίως κορίτσι, ανεξάρτητα από το αν το *Εγώ* του θηλυκού μυθιστορηματικού χαρακτήρα ταυτίζεται με το *Εγώ* του/της συγγραφέως. Η χρονική διαμεσολαβούσα απόσταση διαφοροποιεί τη φυλική ταυτότητα, μολονότι τυπικά το αφηγούμενο θηλυκό *Εγώ* ταυτίζεται, μερικώς τουλάχιστον, με τη συνείδηση της πρωταγωνίστριας στις πρωτοπρόσωπες κυρίως αφηγήσεις, στις οποίες, η δόμηση της φυλικής συνείδησης του αφηγηματικού υποκειμένου που ενδεχομένως συμπίπτει με το *Εγώ* του υποκειμένου γραφής

ως αντικειμένου αφήγησης, είναι εμφανέστερη, όπως ακριβώς και στο αρσενικό υποκείμενο αφήγησης (πβλ. Κοντολέων *Ο αδελφός της Ασπασίας*).

Με βάση την *αρχή της αναλογίας* και τον τρόπο αποτύπωσης της θηλυκής συμπεριφοράς κατά την ενηλικίωση και τα δεδομένα της ελληνικής, λογοτεχνικής και μη, κοινωνίας σε γενικές γραμμές, μπορεί να διαμορφωθεί ένας αντίστοιχος του αρσενικού *κώδικας τον θηλυκού*. Τα κείμενα προφεμινιστικής λογικής που γράφονται ακόμα και στην εποχή μας δεν αποσκοπούν σε μια επάνοδο στην ηγεμονική πατριαρχία αλλά στη, με καυστική διάθεση, με σατιρικό ύφος και με συμβολικές και αλληγορικές απεικονίσεις, «καταστροφή» των *πατρώνων αλόκων* και της *ηγεμονικότητας*. Αλλά και οι μεταφεμινιστικές εκδοχές της δόμησης του φύλου αντιστέκονται, με πολιτισμική ευγένεια και φυλικό ήθος, σε μια φεμινιστική αντίστοιχη ηγεμονία του θηλυκού. Εξαιτίας της φύσεως της παιδικής λογοτεχνίας και του με συγκεκριμένη ιδεολογία και «αυστηρά» περιχαρακωμένες νοοτροπίες, λόγω της ηλικίας των εξωκειμενικών αποδεκτών μιας αφήγησης, γεωγραφικού και κοινωνικού χώρου παραγωγής της, η θηλυκότητα πολύ σπάνια προσδιορίζεται με εμφανές ή καλυμμένο σεξουαλικό περιεχόμενο (Ρώσση-Ζαΐρη *Ο Φιφιλίκος*, Ψαρούτη *Όνειρα από μετάξι*). Σε αρκετά κείμενα ωστόσο υποβόσκει το ερωτικό στοιχείο που αποδίδεται με ρομαντικό τρόπο και συγκινητική τρυφερότητα. Η θηλυκότητα πλέον υπαγορεύεται από παραμέτρους που εκπορεύονται από την προσωπογράφηση λογοτεχνικών χαρακτήρων μέσα από αφηγήσεις, περιγραφές ή διαλόγους ως αντιπαράταξη στον *κανόνα αρσενικότητας* που διαγράψαμε παραπάνω. Η προφεμινιστική θηλυκότητα:

* *Αντιπαράτάσσεται στην αγριότητα της αρσενικότητας ή των αρσενικών δημιουργημάτων* με τις ιδιαίτερες ευαισθησίες της και την ευγένεια ψυχής, σε προφεμινιστικά συντάγματα ή κείμενα (Ζέη *Μοβ ομπρέλα*, Κοκκινάκη *Μαργαρίτα* κ.ά.).

* *Προωθεί το θηλυκό στερεότυπο* της γυναίκας νοικοκυράς, συζύγου, μητέρας (Ζέη *Μοβ ομπρέλα* κ.ά.) και ενθαρρύνονται οι ποικίλοι τρόποι σκέψης για τη θηλυκότητα.

* *Ανταποκρίνεται στον παιδαγωγικό ρόλο* που της έχει αναθέσει η κοινωνία και στη *μητρότητα* που απορρέει από βιολογικές υπαγορεύσεις ως αναγκαία συστατικά του θηλυκού DNA, από τα οποία είναι σχεδόν αδύνατο να αφαιρέσει η μεταφεμινιστική εκδοχή της, ακόμα και με την παρέμβαση της γενετικής. Μόνο η σεξουαλική αναπαραγωγή στο χώρο της επιστημονικής φαντασίας είναι δυνατό να «απαλλάξει» τη θηλυκότητα από ορισμένες φάσεις της μητρότητας (Σιμάτου *Τα παιδιά των Μουλτιβόλων*).

* *Οικουρεί, χωρίς την αυστηρότητα πάντα της ηγεμονικής αρσενικότητας*.

* *Διαφοροποιείται ως προς την ενδυμασία και το χρωματισμό της* ως κριτήριο αρσενικότητας/θηλυκότητας από την αντίστοιχη ενδυμασία του αρσενικού.

* *Δεν έχει αυτοδύναμη σκέψη και αυτοβουλία*, ως χειραγωγούμενη της ηγεμονικής αρσενικότητας, ανεξάρτητα από την ηλικία.

* *Εκδηλώνει μια φυσική δειλία* στην αντιμετώπιση δύσκολων καταστάσεων ή κινδύνων, που αντιμετωπίζονται με την παρέμβαση του αρσενικού. Συνήθως, κα-

θιστά έκδηλη την παρουσία της ως παθητικό χειραγωγούμενο υποκείμενο ή ως συμπαράστατης του αρσενικού, οπότε μειώνεται η από τη μυϊκή δύναμη ή το ψυχικό σθένος απορρέουσα ηγεμονικότητα του αρσενικού (*Δέλτα Παραμύθι χωρίς όνομα*).

* *Δεν αναπτύσσει παραβατική συμπεριφορά*, εφόσον η δραστηριότητά της εναρμονίζεται πλήρως με τα οικογενειακά και κοινωνικά ειωθότα και τις νομικές υπαγορεύσεις και επιταγές.

* *Απεικονίζεται ως συμβατική κατασκευή* της καθιερωμένης συνειδησιακά, κοινωνικά και βιολογικά υπαγορεύσιμης γυναικείας φύσης. Ο αναγνώστης την αντιλαμβάνεται ως κάτι που δεν εμπεριέχει αρσενικότητα.

Σε φεμινιστικές αφηγήσεις, η δημιουργία θηλυκής συνείδησης και ταυτότητας χαρτογραφείται κυρίως από γυναίκες συγγραφείς (πβλ. και Nikolajeva 2001-02: 173), επειδή πιστεύεται ότι οι άνδρες αδυνατούν να απεικονίσουν την εσωτερική ζωή ενός θηλυκού χαρακτήρα. Εδώ,

* *Η θηλυκή παρουσία διακρίνεται από ένα ηγεμονικό ρόλο* ως προσπάθεια επιβολής στο αρσενικό (*Μάστορη Τ'αυγουστιάτικο φεγγάρι* [περίπτωση Άννας], Σαρή *Το παραράδιασμα* [περίπτωση Βίργκως]).

* *Η θηλυκότητα κάποτε παραμερίζεται και ταυτίζεται με το αντίπαλο δέος*, την αρσενικότητα, ωστόσο συνειδητοποιηθεί η θηλυκή φυλική ταυτότητα. Στην ταύτιση αυτή συνηγορούν η τραχύτητα και η σκληρότητα που χαρακτηρίζουν την αρσενικότητα (*Μάστορη Τ'αυγουστιάτικο φεγγάρι* [περίπτωση Άννας]).

* *Τη φάση αυτή της αναζήτησης και της αδιαμόρφωτης θηλυκής συνείδησης ενισχύει η θαρραλέα αντιμετώπιση επικίνδυνων καταστάσεων* με ή χωρίς τη συνεργασία του αρσενικού. Σε κάθε περίπτωση το θηλυκό αναδεικνύεται και ήρωας, καθώς εναρμονίζεται με τις δομικές κατηγορίες της δοκιμασίας και της αξιολογικής ανάδειξης της ηρωίδας (*Τζώρτζογλου Αργυρών Μάστορη Τ'Αυγουστιάτικο φεγγάρι* [περίπτωση Άννας]).

* *Η αδιαμόρφωτη θηλυκότητα ως δύναμη συγκρούεται με το κοινωνικό αξιακό σύστημα*, σύγκρουση η οποία αίρεται με τη συνειδητοποίηση της θηλυκής ταυτότητας. Κάθε παραβατική συμπεριφορά του θηλυκού υποκειμένου υποκινείται από ένα αρσενικό υποκείμενο. Απαντάται κυρίως σε παιδικά και νεανικά κείμενα κοινωνικής παθο-γένειας (*Κοντολέων Το ταξίδι που σκοτώνει*, *Τζώρτζογλου ΣΟΣ Κίνδυνος*). Σε κείμενα στηριζόμενα σε λαϊκές παραδόσεις, η δύναμη του θηλυκού υποκειμένου ενισχύεται από ένα αντίστοιχο αρσενικό, ωστόσο επέλθει πλήρης διαμόρφωση της συνείδησης του *είναι* (*Μανδηλαρά Νίκη*) ή εκπηγάξει από την αποδοχή των εργαλείων που χρησιμοποιεί το θηλυκό υποκείμενο, καθώς μεταβαίνει από τον κόσμο της φαντασίας και των παραμυθιών στην ανθρώπινη πραγματικότητα (*Βαλάση Επανάσταση ονείρων*). Κάθε σύγκρουση της θηλυκότητας με

την εξουσία οδηγεί στον αφανισμό της, παρά την εκδήλωση *θαρραλέας ανάστασης απέναντι στην ηγεμονική αρσενικότητα*, καθώς επιδιώκει την ελεύθερη έκφραση και βούληση (Μαυροκεφάλου *Το όΥο* [περίπτωση Μαρίας]).

* Επειδή τα λογοτεχνικά παιδικά ή νεανικά κείμενα προβάλλουν πρότυπα ζωής, μια φεμινιστική ανάγνωση ενός κειμένου προωθεί όχι απλώς την αποκατάσταση της γυναίκας αλλά μια *ηγεμονική Θηλυκότητα*, κυρίως ως αντίδραση σε προφεμινιστικές καταστάσεις (Σαρή *Το παραράδιασμα*, [περίπτωση Βίργκως], Ζέη *Μόβ ομπρέλα* [περίπτωση οικογένειας Υπατίας]).

Οι μεταφεμινιστικές αφηγήσεις, διακρίνονται από ισότιμη διαχείριση του αρσενικού και θηλυκού και πολύ σπάνια από εκθήλυνση του αρσενικού (Μάστορη *Στο γυμνάσιο*, Ψαράτη *Όνειρα από μετάξι*, *Το φιλί της ζωής*). Η μεταφεμινιστική απεικόνιση της αρσενικότητας και θηλυκότητας απαντάται κυρίως σε κείμενα επιστημονικής φαντασίας από τη δεκαετία του 1980, για να απεικονιστεί λίγο αργότερα, αποστασιοποιημένη από τα σεξουαλικά έκδοχα ξένων προς την ελληνική παιδική λογοτεχνία μυθοπλασιών, και σε λογοτεχνικές αφηγήσεις ποικίλης θεματικής. Στη μετεξέλιξη των «λογοτεχνικών φεμινιστικών» αντιλήψεων σε «μεταφεμινιστικές αφηγήσεις»:

* *Έχει απαλειφθεί η ηγεμονική συμπεριφορά και από τα δύο φύλα*, καθώς καταρρέει ο λογοτεχνικός μύθος της αρσενικής ή θηλυκής κυριαρχίας. Η θηλυκή παρουσία αποκαλύπτει ότι έχει συνειδητοποιήσει ότι είναι ίση με τον άνδρα, ο οποίος αποδέχεται και σέβεται την ισότητα. Έτσι, η γυναίκα αναλαμβάνει ίδιους με τον άνδρα ρόλους.

* *Η ενδυσμασία παραμένει ως διακριτικό της αρσενικότητας*, αλλά από την πλευρά του θηλυκού υιοθετείται συχνά μια αρσενική ένδυση.

* *Οι αποφάσεις λαμβάνονται κοινή συναινέσει μετά από διάλογο*. Έχει υποχωρήσει αισθητά η επιβολή απόψεων από τη μια ή την άλλη πλευρά (Ανδρουτσόπουλου *Γη 2040 μ.Χ.*, Τζώρτζογλου *Εδώ Σελήνη*, Μαυροκεφάλου *Το άλλο* [περίπτωση πολιτείας της Λοφούσας]).

* *Αρσενικοί και θηλυκοί χαρακτήρες δεν παρουσιάζουν συμπτώματα αδιαμόρφωτης φυλικής ταυτότητας ούτε ανταγωνιστικές τάσεις*. Επισημαίνεται αγαστή συνεργασία ανάμεσα στα δύο φύλα. Αντιμετωπίζονται επικίνδυνες καταστάσεις εξίσου θαρραλέα (Τζώρτζογλου *Εδώ Ουρανός*). Η συνεργασία αυτή επισημαίνεται και σε κείμενα που γράφονται με *terminus post quem* την εμφάνιση του φεμινισμού (*Δέλτα Παραμύθι χωρίς όνομα*, περίπτωση Ειρηνούλας, Γνώσης, Φρόνησης, βασιλόπουλου και φίλων του). Αρσενικό και θηλυκό μέσα από δοκιμασίες χαρακτηρισμού αναδεικνύονται ικανά υποκείμενα δράσης.

Αντίστοιχος επομένως με τον *κώδικα των αγοριών/ανδρών* είναι ο *κώδικας των κοριτσιών/γυναικών* που παρουσιάζει διαβαθμίσεις, ανάλογα με την προφεμινιστική, φεμινιστική, μεταφεμινιστική εκδοχή του. Χωρίς να απαλλάσσεται από τα

βιολογικά της χαρακτηριστικά, η γυναίκα αποδεικνύεται πολιτισμική κατασκευή, παράλληλη των απαιτήσεων του πολιτισμού, όχι τόσο του χρόνου συγγραφής του λογοτεχνικού κειμένου όσο του χρόνου της ιστορίας, στην οποία ενδεχομένως να συνυπάρξουν και τα τρία φεμινιστικά στάδια. Η διαπίστωση αυτή αποκαλύπτει διαχρονική διείσδυση του θηλυκού, όπως και του αρσενικού, «συλλογικού ασυνείδητου» στα λογοτεχνικά κείμενα. Την υποταγή διαδέχεται η ηγεμονική θηλυκή κυριαρχία που μετεξελίσσεται σε ισοτιμία. *Αρσενική* και η *θηλυκή ηγεμονία* υποκλίνονται σε ισοδύναμους παραγωγούς πολιτισμικών αγαθών.

Η ΓΥΝΑΙΚΑ ΩΣ ΓΡΑΦΟΝ ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΟ

Η Elaine Showalter, προκειμένου να μελετήσει τη γυναίκα ως παραγωγό κειμένου νοήματος, στηριζόμενη στην ιστορία, στα θέματα, στα φύλα και στις δομές, κάνει λόγο για τη γυναίκα ως παραγωγό αλλά και ως αντικείμενο αφήγησης, εστιάζοντας το ενδιαφέρον της στο φύλο των ηρώων. Ο προβληματισμός μας στην ενότητα αυτή απορρέει από το γεγονός ότι η André Norton κατηγορήθηκε από τη φεμινιστική κριτική, επειδή, αν και γυναίκα παραγωγός κειμένου και κατασκευαστής αφηγηματικών χαρακτήρων, δίνει προτεραιότητα στους αρσενικούς χαρακτήρες. Η διαπίστωση ισχύει και στην ελληνική παιδική λογοτεχνία, επειδή, ως παραγωγός γραπτών ντοκουμέντων πολιτισμού έχουν το προβάδισμα, προτιμούν αρσενικούς ήρωες. Αντίθετα, ως αφηγηματικό αντικείμενο υστερούν έναντι του αρσενικού ανθρώπου, στον οποίο δείχνουν ιδιαίτερη προτίμηση και τα δύο φύλα που παράγουν λογοτεχνικά κείμενα. Σε αντίθεση δηλαδή με άλλες λογοτεχνίες για παιδιά, η ελληνική δεν έχει αποτινάξει εντελώς το στερεοτυπικό ρόλο του θηλυκού ως αφηγηματικού περιεχομένου, γεγονός που υποψιάζει ότι η παιδική λογοτεχνία συνεχίζει έστω και ασύνειδα να καλλιεργεί μια συγκεκριμένη φυλική αντίληψη για τη γυναίκα, υποψία που ανατρέπεται από τη μεταφεμινιστική απεικόνισή της. Ως υποκείμενο γραφής, συχνά και αφήγησης, υπερτερεί έναντι του αρσενικού. Μια σε εξέλιξη έρευνά μας για τα παιδικά/νεανικά λογοτεχνικά κείμενα που εκδόθηκαν τη δεκαετία 1995-2005 αποκαλύπτει ότι η γυναίκα ως συγγραφέας έχει σφριγηλότερη παρουσία, σε σχέση με τον άνδρα. Από τα βιβλία που έχουμε καταγράψει (περίπου 1.700) το 57, 44% έχει γραφεί από γυναίκες συγγραφείς έναντι του 35, 83 % που είναι προϊόν ανδρικής γραφής (το υπόλοιπο ποσοστό είναι συσυγγραφή άνδρα-γυναίκας, άνδρα-άνδρα και γυναίκας-γυναίκας). Δεν συμβαίνει ωστόσο το ίδιο με τη γυναίκα ως αντικείμενο αφήγησης (8,28% έναντι 6,36% του άνδρα). Ανάλογη επίσης είναι και η σχέση *φύλο συγγραφέα* και *φύλο ήρωα*. Άνδρες και γυναίκες συγγραφείς προτιμούν ανδρικά πρόσωπα ως κεντρικούς χαρακτήρες (152 και 264 κείμενα αντίστοιχα). Ωστόσο, οι άνδρες συγγραφείς προτιμούν πολύ λιγότερο τη γυναίκα ως ηρωίδα (46 κείμενα) έναντι των γυναικών (168 κείμενα).

Υπάρχουν βέβαια ισχυρά παραδείγματα παραγωγής αφηγηματικού λόγου που δίνουν προτεραιότητα στους γυναικείους χαρακτήρες (Σαρή, Μάστορη κ.ά.). Ακόμα και οι μυθιστορηματικοί αρσενικοί χαρακτήρες που πλάθονται από γυναίκες συγγραφείς, σε στιγμές μεγάλων αποφάσεων, αποδέχονται τον σημαντικό ρόλο στη ζωή τους γυναικείων μορφών, τις οποίες και στηρίζουν τελικά. Στο μυθιστόρημα της Κίρας Σίνου *Μια χαραμάδα φως*, ο γιος παρά τις δελεαστικές προτάσεις του επανεμφανιζόμενου πατέρα, τον οποίο θεωρούσαν χαμένο, προχωρεί στις επιλογές του, λαμβάνοντας υπόψη τη μητέρα που τον μεγάλωσε. Η εκδοχή της Καλλιόπης Σφαέλλου στο *Γυρισμό τον πατέρα* συγκρούεται με την άποψη αυτή, δικαιολογείται ωστόσο από την επιθυμία του αρσενικού ήρωα να ξαναβρεί τον απολεσμένο πατέρα του. Αρκετές γυναίκες συγγραφείς επιχωματώνουν τις φεμινιστικές με μεταφεμινιστικές αντιλήψεις, απεικονίζοντας τις ηρωίδες τους ισότιμες με τους αρσενικούς λογοτεχνικούς χαρακτήρες. Έτσι, προσδίδουν αντικειμενικότητα και αυξάνουν την πειστικότητα της ιστορίας, έστω και αν πρόκειται για επιστημονική φαντασία. Τοποθετούνται ορθότερα απέναντι στη βαθύτερη ουσία του φεμινισμού, που εστιάζεται, κατά την άποψή μας, στην ισότητα των φύλων.

Στα κείμενα που λάβαμε υπόψη, η αυτονομία, η δημιουργικότητα και η ευθύτητα των γυναικών-παραγωγών κειμένων μετακενώνεται και στις νεαρές και στις ενήλικες ηρωίδες τους. Αυτό τεκμαίρεται από τις αφηγήσεις και την προσπάθειά τους να δομήσουν και να εδραιώσουν μια σύλληψη του κόσμου και της θέσης τους μέσα σ' αυτόν και να μορφοποιήσουν την υποκειμενικότητά τους μέσα από αφηγηματικά περιεχόμενα που αποκαλύπτουν ότι κάθε δραστηριότητά τους εκπηγάζει από τη θηλυκή φύση τους και την προσπάθεια τους να αναδειχθούν ισότιμες με τους άνδρες παραγωγοί πολιτισμού.

Η δυσανάλογη έμφαση στην περιπέτεια, τη δύναμη, την τιμή και τη δημόσια επιτυχία, που αποκάλυψε ο φεμινισμός στην κατασκευή φεμινιστικής λογοτεχνικής παράδοσης, έχει συνθλίψει στην αξία της μητρότητας, της οικογενειακής φωνής και σε ιστορίες για τη ζωή των γυναικών. Στα ελληνικά παιδικά/νεανικά κείμενα, ακόμα και όταν δίνεται προτεραιότητα στις παραδοσιακές αξίες, όπως η μητρότητα (Μάστορη *Κάτω από την καρδιά της*, Τζώρτζογλου *Εδώ Ουρανός* κ.ά.), ακόμα και τότε δεν μπορούμε να κάνουμε λόγο για θρυσματισμό της φυλικής ταυτότητας και υποκειμενικότητας, επειδή κάθε απόφαση και υλοποίησή της εκπηγάζει από την ελεύθερη βούλησή και από τους νόμους της φύσης.

Ως αφηγηματικό υποκείμενο, η γυναίκα, όπως και ο άνδρας, σχολιάζει τη δράση και τις αντιδράσεις ενός θηλυκού ή αρσενικού χαρακτήρα, και αναπτύσσει και η ίδια δράση (Τίγκα *Η εποχή των βακίνθων*, Κοκκινάκη *Μαργαρίτα*). Όπου κυρίως αποκαλύπτεται η υποκειμενικότητα είναι το *επιστολικό μυθιστόρημα* και το *ημερολόγιο* παρά την ασυνέχεια και την αποσπασματικότητά τους. Ωστόσο, στο ημερολόγιο ο *αυτόνομος εσωτερικός μονόλογος* εστιάζεται στην απεικόνιση των αποτυπώσεων

στη γυναικεία συνείδηση. Δημιουργεί ψευδαισθήση αμεσότητας, εφόσον προϋποθέτει ότι, σε κάθε αφηγηματική στιγμή, το γράφον ή αφηγούμενο υποκείμενο δεν γνωρίζει τι θα συμβεί και αδυνατεί να κρίνει τα γεγονότα και την ανταπόκρισή του σ' αυτά. Η αμεσότητα επιτρέπει πιθανές αφηγηματικές καταστάσεις, καθώς ο θηλυκός χαρακτήρας, όπως και ο αρσενικός, αποτυπώνει τη συνείδησή του σε ημερολόγιο με τα σημαντικότερα γεγονότα της ζωής του. Η επιτυχία της απεικόνισης της θηλυκής ή αρσενικής συνείδησης έγκειται στη γεφύρωση της γνωστικής διαφοράς ανάμεσα στον ενήλικα συγγραφέα και στον αρσενικό ή θηλυκό αφηγητή (Cadden 2000,148-154). Και επειδή τελευταία η παιδική λογοτεχνία έχει κάνει σημαντικά βήματα στην απόδοση της εσωτερικότητας των χαρακτήρων της, εμφανίζεται μια συναλλαγή ανάμεσα στο κείμενο και στο *Εγώ* ως υποκείμενο ή αντικείμενο αφήγησης, ώστε μπορεί να ισχυριστεί κανείς ότι το (συγκεκριμένο) *κείμενο βρίσκεται εντός ψυχής και η ψυχή εντός του κειμένου* ως κρυμμένος ή άρατος λόγος που ορίζεται από τον Derrida ως *κειμενικό ασυνείδητο* (Wilkie-Stibbs 2002, 20).

Ως εκ τούτου, τα λογοτεχνικά κείμενα μπορούν να εκληφθούν ότι εναγκαλίζονται ένα κειμενικό ασυνείδητο και αντικατοπτρίζουν το *συλλογικό ασυνείδητο*, παρά το γεγονός ότι ο Jonathan Culler πιστεύει ότι το «λογοτεχνικό ασυνείδητο» είναι ένα συγγραφικό ασυνείδητο, μια ασυνείδητη ύφανση, αν όχι κείμενο (Wilkie-Stibbs 2002,21). Έτσι, ακόμα και αν ο συγγραφέας δεν γράφει με τα δικά του βιώματα, θα πρέπει να δεχθούμε ότι δεν έχει απαλλαγεί απ' αυτά και ότι περνούν ασυνείδητα στην ιστορία του. Το πέρασμα αυτό άλλωστε είναι εμφανές σε απομνημνευματικής χροιάς κείμενα λ.χ. της Ζωρζ Σαρή, και το γράφον υποκείμενο εγγράφει βιωματικές καταστάσεις που αναφέρονται συνειδητά από ήδη υπάρχουσες ασύνειδες αποτυπώσεις στη συνείδησή του. Άλλοτε πάλι, οι καταστάσεις αυτές παρεισφρουν στο κείμενο όπου και διαλανθάνουν, χωρίς τη συνειδητή συγκατάθεση συγγραφέα ή αφηγητή. Το *Αυγουστιάτικο φεγγάρι* (και ολόκληρη η τετραλογία της Β. Μάστορη), απεικονίζει την ασυνείδητη διείσδυση και εγγραφή παιδικών και νεανικών βιωμάτων της αφηγήτριας, καθώς διαμορφώνεται, αρχικά όχι ανώδυνα, η υποκειμενικότητα της ηρωίδας και αναπαριστάνονται λογοτεχνικά τόσο η δράση και η αναζήτηση όσο και οι αποτυπώσεις όσων τεκταίνονται στην πορεία τους προς στην εφηβεία στην παιδική συνείδηση. Ανατρέχοντας στο λακανικό συμβολικό στάδιο, η Άννα συμβολίζει κάθε κορίτσι που πορεύεται προς την ενηλικίωση και η Ανάστω (Σαρή *Το παραράδιασμα*) κάθε καταπιεσμένη γυναίκα που καλείται, ως πάσχον αφηγηματικό υποκείμενο και αντικείμενο, να αποκαταστήσει ως απόστολος τη θέση της γυναίκας μελλοντικά.

Η ΓΥΝΑΙΚΑ ΩΣ ΑΦΗΓΗΜΑΤΙΚΟ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ

Η πράξη της ανάγνωσης είναι μια πράξη *ερμηνείας*, μια δυναμική και διαλεκτική διαδικασία που ερείδεται στην *υπαλλαγή* ή στη *μετωνυμική σύλληψη* του κειμέ-

νου που επιτρέπει η γυναίκα-αφηγηματικό αντικείμενο να αναδεικνύεται εκπρόσωπος του γένους της, αποσειόντας τη μερικότητα μιας συγκεκριμένης θηλυκής ηρωίδας, παρά τους κινδύνους που εγκυμονούν παρεμφερείς αναγωγές.

Ο τρόπος με τον οποίο συντελείται η αφηγηματική απεικόνισή της, παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, ανεξάρτητα από τη δόμηση της θηλυκής υποκειμενικότητας. Η επίμονη σωματική δραστηριότητα λ.χ. είθισται να θεωρείται κυρίως ως αρσενική υπόθεση. Οι δραστήριες γυναίκες ωστόσο εμφανίζουν ηγεμονικές τάσεις και δυνάμεις παράλληλες με της ηγεμονικής αρσενικότητας. Από τους δυναμικούς αρχηγούς που δεσπόζουν στις λογοτεχνικές ιστορίες μεταβαίνουμε σταδιακά σε μια προώθηση ή ισοτιμία του θηλυκού (*φεμινισμός, μεταφεμινισμός*). Η γυναίκα μυείται βαθμιαία στην τεχνολογία και στην τεχνογνωσία, μύηση που εμφανίζεται όχι μόνο σε παιδικά κείμενα επιστημονικής φαντασίας αλλά και σε κείμενα σύγχρονου προβληματισμού που επιχειρούν να επιφέρουν πλήγματα στην κοινωνική παθογένεια. Έτσι, ως αφηγηματικό αντικείμενο σπουδάζει, γνωρίζει τις νέες τεχνολογίες, ναυσιπλοεί στο διαδίκτυο (Δουρμούση *Ταξιδεύοντας με μια Γιάχου κλπ*), οδηγεί διαστημόπλοια ή διευθύνει διαστημικούς σταθμούς. Αυτό που δεν είναι σύνθηρες στην ελληνική παιδική και νεανική λογοτεχνία είναι η κακή συμπεριφορά και η διαβολικότητα της γυναίκας που συναντούμε σε άλλες λογοτεχνίες (Bird 1998, 119-129) ή σε μυθιστορηματικές μετααφηγήσεις γνωστών παραμυθιών (Παράσχου *Και οι κακοί έχουν ψυχή*). Σε ελάχιστα κείμενα μόνο συναντούμε μια δύστροπη, κακή και εκδικητική γυναίκα, και στα κείμενα αυτά διακρίνουμε επίδραση από το λαϊκό παραμύθι (Τριβιζιάς *Η Πριγκίπισσα Δυσκολούλα*) ή από τη λαϊκή παράδοση για κακές νεράιδες και ξωτικά (Μανδηλαρά *Νίκη*).

Με εξαίρεση επίσης τα παιδικά παιχνίδια (Μάστορη *Τ' αυγουσιάτικο φεγγάρι*), η γυναίκα σπάνια εμφανίζει ανταγωνιστικές τάσεις απέναντι στον άνδρα, και αυτές εντοπίζονται σε μητριαρχικές οικογένειες, λόγω απουσίας του άνδρα ή δυναμικότητας της γυναίκας (Ζέη *Μοβ ομπρέλα*, Σίνου *Μια χαραμάδα φως*, Τζώρτζογλου *Αργυρώ κ.ά.*). Ωστόσο, τελευταία, έχουν αρχίσει να κάνουν την εμφάνισή τους τολμηρότερα, σε σχέση με την ελληνική νοοτροπία, θέματα που αναφέρονται στην εγκατάλειψη της συζυγικής στέγης από τη γυναίκα-μητέρα (Σαρή *Τα χέγια*, Ψαραύτη *Όνειρα από μετάξι*) ή τον προβληματισμό-διαπάλη της συζύγου-μητέρας για εγκατάλειψη της οικογενειακής εστίας, στον οποίο προβληματισμό συμμετέχουν και τα παιδιά-ήρωες (Κοντολέων *Το 33*). Καταστάσεις άλλες, όπως ομοφυλοφυλικές τάσεις για τη γυναίκα δεν παρουσιάζονται στην ελληνική παιδική λογοτεχνία, σε αντίθεση με το αρσενικό, για τον οποίο η ελληνική παιδική λογοτεχνία έχει ήδη δεχθεί την είσοδο στις σελίδες της ομοφυλόφιλου χαρακτήρα, επιβεβαιώνοντας έτσι το ευμετάβολο της αρσενικότητας.

Ιδιαίτερα σημαντική και εκτεταμένη, συγκριτικά με άλλες απασχολήσεις της γυναίκας, είναι η ενασχόλησή της με το περιβάλλον. Σε πολλά κείμενα, η γυναίκα αγωνίζεται ισοπαλώς με τον άνδρα για το περιβάλλον, ώστε να μπορούμε να κάνουμε λόγο για *οικοφεμινισμό, οικολογοτεχνία* και *οικομυθοπλασία* ή *οικομυθιστόρημα*, εφό-

σον πρόκειται για πεζογραφία. Η γυναίκα ως συγγραφέας συγγράφει σχετικά λογοτεχνικά κείμενα (γράφον και αφηγηματικό υποκείμενο) είτε απεικονίζει θηλυκούς χαρακτήρες να συν-αγωνίζονται πλάι σε αρσενικούς, ως αντικείμενο αφήγησης (Βαρελλά *Φιλενάδα, φουντουκιά μου*, Γρηγοριάδου-Σουρέλλη *Εμένα με νοιάζει* κ.ά.). Στις δυνάμεις μάλιστα που αντιστρατεύονται το περιβάλλον, δεν συγκαταλέγεται η γυναίκα, ρόλο που «έχει αναλάβει» το αρσενικό. Στα κείμενα αυτά η δόμηση της γυναικείας υποκειμενικότητας συντελείται, χωρίς να παρεμβαίνουν τάσεις ή επιλογές που αλλοιώνουν τα οικοσυστήματα. Αυτό οφείλεται στην τρυφερότητα που τη διακρίνει και στη μητρική της αγάπη και σημαίνει ότι η γυναίκα αναπτύσσει με τον περιβάλλοντα χώρο σχέση μητρική, ως συγγραφικό ή αφηγούμενο υποκείμενο και ως αφηγηματικό αντικείμενο, αλλά και στο ότι η γυναίκα στη λογοτεχνία έχει ταυτιστεί με τη φύση.

Σε μεταφεμινιστικά λογοτεχνικά κείμενα, η γυναίκα εμπλέκεται και σε θρίλερ ή ιστορίες με φαντάσματα, ιστορίες που ήδη έχουν αρχίσει να εμφανίζονται στην ελληνική παιδική λογοτεχνία ή σε κείμενα περιπέτειας. Η εμπλοκή της είναι δεδομένη, σπανιότερα όμως σε ιδιαίτερα επικίνδυνες σκηνές, με εξαίρεση την επιστημονική φαντασία, ενώ, καθώς αναβιώνει η ελληνική παράδοση εμφανίζονται γυναικεία εξωτικά όντα σε μυθιστορηματικά κείμενα. Η θηλυκή παρουσία της δηλαδή και στη *φορμουλαϊκή μυθοπλασία* στα ελληνικά παιδικά κείμενα ως αφηγηματικό υποκείμενο ή αντικείμενο, είναι αισθητή (Σφαέλλου *Μικροί Ντέντεκτιβ*) και εναρμονίζεται σε ένα γενικότερο δομικό σχήμα που υπακούει περισσότερο σε στρουκτουραλιστικές προτάσεις και συμποσούται στη σχέση *αγώνας-νίκη* ως την κορωνίδα της επικράτησης της ηθικής. Η λογοτεχνική χειραφέτησή της ωστόσο δεν την απορροφάει από συναισθηματικές ευαισθησίες, όταν αντιμετωπίζει προβληματικές και απειλητικές καταστάσεις, όσο και αν κρύβεται καλά κάτω από ένα προσωπίδιο σκληρό (Τζώρτζογλου *Αργυρώ*, Σαρή *Το παραράδιασμα*). Η γυναίκα, είναι περισσότερο συναισθηματική και το ότι εμφανίζεται να στερείται ένα συναισθηματικό έλεγχο αποτελεί ίσως σφαλερότητα, η οποία ουσιαστικά ευνοεί τις τεχνικές πλοκής και αφήγησης. Η διχοτομία αυτή στο συνολικό σώμα της παιδικής λογοτεχνίας δημιουργεί προβλήματα στη λογοτεχνική απεικόνιση των γυναικείων μορφών, επειδή αντιπαλεύει ανάμεσα στις παραδοσιακές προφεμινιστικές γυναικείες εικόνες και σε μια προσπάθεια δόμησης της γυναικείας υποκειμενικότητας. Στην πραγματικότητα, αποτελεί έκφραση μιας αγωνιώδους υπέρβασης και απόκτησης του συναισθηματικού ελέγχου και μετάβασης σε μια νέα, πιο ρεαλιστική, εξεικόνιση των γυναικείων μορφών στα ελληνικά παιδικά κείμενα. Η κατάσταση αυτή είναι ιδιαίτερα εμφανής στο κείμενο της Λίτσας Ψαράυτη *Όνειρα από μετάξι*, στο οποίο η σύζυγος-μητέρα δεν φαίνεται να έχει αναστολές, προκειμένου να ανταποκριθεί σε νέες ερωτικές προκλήσεις, αλλά και δεν καταβάλλει καμιά προσπάθεια συναισθηματικού ελέγχου ή δαμασμού ερωτικών ενστίχτων, σε αντίθεση με την έφηβη κόρη της, η οποία, κατά τη δόμηση της

υποκειμενικότητάς της ως αντικειμένου αφήγησης, παρά τις προσπάθειες να διατηρήσει αλώβητη την οικογένεια της αλλά και την αξιοπρέπεια της, αποτυγχάνει και αδυνατεί να ασκήσει συναισθηματικό έλεγχο, σε σημείο που η διατάραξη του ψυχικού της βίου απαιτεί παρέμβαση ειδικού επιστήμονα (ψυχολόγου)³. Στο προφεμινιστικό *Το χθες του Έρωτα* της Ηρώς Παπαμόσχου αντίθετα, οι γυναικείες μορφές διατηρούν πλήρη το συναισθηματικό έλεγχο.

ΨΗΓΜΑΤΑ ΤΙΝΑ ΕΠΙΛΟΓΙΚΑ

Καθημερινά στην Ελλάδα διαμορφώνεται μια νέα γνώση και αξία της μητρικής παιδαγωγικής και των παραδόσεων της γυναικείας γραφής και της δόμησης της αρσενικότητας. Κείμενα που θα γραφούν μελλοντικά ή θεωρητικές μελέτες που θα δημοσιευθούν στο εγγύς ή απώτερο μέλλον προφανώς θα έχουν μια πιο διαμορφωμένη και σταθεροποιημένη εικόνα τόσο για τη θηλυκότητα στα πρωτογενή λογοτεχνικά κείμενα όσο και για την αρσενικότητα.

Η αναγνωστική εμπειρία μας δείχνει ότι οι αφηγηματικές μυθοπλασίες είναι ιδιαίτερα παραστατικές, σε όποια περίοδο της φεμινιστικής κριτικής και αν επισημαίνονται. Μπορούν να διαμορφώνουν χαρακτήρες και γεγονότα με τρόπους με τους οποίους δομούνται για να εμπεριέχουν νόημα και να είναι σημαντικές, αλλά προκαλούν επίσης τους αναγνώστες να εγκατοικίσουν σ' αυτές τις δομές και να τις αντιμετωπίσουν ως μοντέλα για την κατανόηση της συμπεριφοράς στον πραγματικό κόσμο ως επιθυμητό παραδειγματισμό ή ως ανεπιθύμητες συμπεριφορές. Με άλλα λόγια, μια θεματική κειμενική λειτουργία προορίζεται να αποκαλύψει με ποιο τρόπο έχουν υιοθετηθεί ιδιαίτερα σχήματα μέσα στη λογοτεχνική ιστορία σε συνάρτηση με την κοινωνική πρακτική, προκειμένου να αποδώσουν την αρσενικότητα και τη θηλυκότητα ή να απεικονίσουν το αρσενικό ή θηλυκό ως γραφον, αφηγούμενο υποκείμενο ή αφηγηματικό αντικείμενο.

³ Εδώ, είναι εμφανής και η απώλεια του συναισθηματικού ελέγχου και του αρσενικού (πατέρα και γιου), έτσι ώστε να διαρρηγνύεται ο μύθος για την αρσενική αυτοσυγκράτηση και την ικανότητα να ασκεί συναισθηματικό έλεγχο (μεταφεμινισμός). Παρεμφερή απώλεια συναισθηματικού ελέγχου έχουμε και στην *Εξάφάνιση* της Λίτσας Ψαραύτη.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- BIRD 1998. Anne-Marie Bird, «Women Behaving Badly: Dahl's Witches Meet the Women of the Eighties», *Children's Literature in Education* 29.3, p. 119-129.
- BUTLER 1990. Judith Butler, *Gender Trouble: Feminism and the Supervision of Identity*, New York: Routledge.
- CADDEN 2000. Mike Cadden, «The Irony of Narration in the Young Adult Novel», *Children's Literature Quarterly Association* 25, p. 146-154.
- COHONN 2004. Lorinda Cohonn, «Necessary Badness: Reconstructing Post-Bellum Boyhood Citizenships in *Our Young Folks and the Story of A Bad Boy*», *Children's Literature Association Quarterly* 19.1/2, p. 5-31.
- DRISCOLL 2002. Catherine Driscoll, *Girls. Feminine Adolescence in Popular Culture and Cultural Theory*, New York: Columbia UP.
- CLARK/HIOGONNET 1999. *Girls, Boys, Books, Toys. Gender in Children's Literature and Culture*, Beverly Lion Clark-Margaret R. Hiogonnet (eds), Baltimore & London: The Johns Hopkins UP.
- HOLLINDALE 1992. Peter Hollindale, «Ideology and the Children's Books», *Literature for Childrens. Contemporary Criticism*, P. Hunt (ed.). London: Routledge, p. 19-40.
- KIDD 2004 Kenneth Kidd, *Making American Boys. Boyology and the Ferral Tale*, Menneapolis & London: Minnesota UP.
- MAC AN GHAILL 2000³. Máirtín Mac An Ghail, *Understanding Masculinities*, Buckingham & Philadelphia: Open UP.
- MCGALLUM 1999. Robyn McGallum, *Ideologies of Identity in Adolescent Fiction: The Dialogic Construction of Subjectivity*, New York: Garland.
- NELSON 1991. Claudia Nelson, *Boys will be Girls. The Feminine Ethic and British Children's Fiction, 1857-1917*, New Brunswick & London: Routgers UP.
- NIKOLAJEVA 2001-2002. Maria Nikolajeva, «Imprints in the Mind: The Depiction of Consciousness in Children's Literature», *Children's Literature Quarterly Association* 26.4, p. 173-187.
- NODELMAN 2002. Perry Nodelman, «Making Boys Appear. The Masculinity of Children's fiction», *Ways of Being Male*, Stephen John (ed.), N. Y. & London: Routledge, p. 1-36.
- PESCH 2000. Otto Hermann Pesch, *What Big Ears you Havel*, Minnesota: The Litutgical Press.
- REYNOLDS 1990. Kimberley Reynolds, *Girls Only! Gender Popular Children's Fiction in Britain 1880-1910*, New York: Harvester Wheatsheaf.
- SEGEL 1986. Elisabeth Segel, «“As theTwing is Bent...”: Gender and Childhood Reading», *Reading Essays on readers, Texts and Contexts*, E.A. Flynn & P.P Schweikhart (eds), Baltimore & London: The John Hopkins UP.
- STEPHENS 2002. John Stephens, «“A Page Just Waiting to Be Written On”. Masculinity Schemata and the Dynamics of Subjective Agency in Junior Fiction», *Ways of Being Male*. Stephen John (ed.), New York & London: Routledge, p. 38-54.
- WILKIE-STIBBS 2002. Christine Wilkie-Stibbs, *The Feminine Subject in Children's Literature*, New York: Routledge.
- ΒΑΡΕΛΛΑ 1993¹². Αγγελική Βαρελλά, *Φιλενάδα, φουντουκιά μου*, Αθήνα: Πατάκης.
- ΔΕΛΤΑ 1991²⁷. Πηνελόπη Δέλτα, *Παραμύθι χωρίς όνομα*, Αθήνα: Εστία.

- ΔΟΥΡΜΟΥΣΗ 2005. Μαρία Δουρμούση, *Ταξιδεύοντας με μια Γιάχου*, Αθήνα: Ψυχογιός.
- ΖΕΗ 1995. Άλκη Ζέη, *Μοβ ομπρέλα*, Αθήνα: Κέδρος
- 1987. Άλκη Ζέη, *Ο μεγάλος περίπατος του Πέτρου*, Αθήνα: Κέδρος.
- ΚΟΚΚΙΝΑΚΗ 1998¹. Νένα Κοκκινάκη, *Μαργαρίτα*, Αθήνα: Πατάκης.
- ΚΟΝΤΟΛΕΩΝ 2000¹⁶. Μάνος Κοντολέων, *Το 33*, Αθήνα: Πατάκης.
- 1989. Μάνος Κοντολέων, *Το ταξίδι που σκοτώνει*, Αθήνα: Καστανιώτης.
- ΜΑΝΔΗΛΑΡΑΣ 2005. Φίλιππος Μανδηλαράς, *Νίκη. Η Αυτό που φαίνεται και αυτό που είναι*, Αθήνα: Πατάκης.
- ΜΑΣΤΟΡΗ 1999⁹. Βούλα Μάστορη, *Τ' αυγουσιάτικο φεγγάρι*, Αθήνα: Πατάκης.
- ΜΟΛΦΕΣΗ 2002. Λευκή Μολφέση, *Ο Αγγελύκος και οι δύο του αδελφές*, Αθήνα: Περίπλους.
- ΠΑΠΑΝΤΩΝΑΚΗΣ 2002. Γεώργιος Παπαντωνάκης, «Ο μυθιστορηματικός ήρωας ως αναγνώστης. Επισημάνσεις από αναγνώσεις ελληνικών παιδικών κειμένων», *Διαδρομές στο χώρο της λογοτεχνίας για παιδιά και νέους 5*, σσ. Π-27.
- ΡΩΣΣΗ-ΖΑΪΡΗ 2003. Ρένα Ρώσση-Ζαΐρη, *Ο Φιφιλίκος*, Αθήνα: Μίνωας.
- ΣΑΡΗ 1998²³. Ζωρζ Σαρή, *Τα χέγια*, Αθήνα: Πατάκης.
- 1999¹⁶. Ζωρζ Σαρή, *Το παραράδιασμα*, Αθήνα: Πατάκης.
- ΣΙΜΑΤΟΥ 1991. Χριστίνα Σιμάτου, *Τα παιδιά των Μουλτιβόλων*, Αθήνα: Ειρμός.
- ΣΙΝΟΥ 1996*. Κίρα Σίνου, *Μια χαραμάδα φως*, Αθήνα: Κέδρος.
- ΤΖΩΡΤΖΟΓΛΟΥ 1987⁴. Νίτσα Τζώρτζογλου, *Εδώ Ουρανός*, Αθήνα: Κέδρος.
- 1996. Νίτσα Τζώρτζογλου, *Εδώ Σελήνη*, Αθήνα: Κέδρος.
- 1986. Νίτσα Τζώρτζογλου, *Αργυρώ*, Αθήνα: Κέδρος.
- 1985⁵. Νίτσα Τζώρτζογλου, *Σ.Ο.Σ. Κίνδυνος*, Αθήνα: Καστανιώτης.
- ΤΙΓΚΑ 2002⁴. Τούλα Τίγκα, *Η εποχή των ρακίνθων*, Αθήνα: Πατάκης.
- ΨΑΡΑΥΤΗ 2002. Λίτσα Ψαραύτη, *Όνειρα από μετάξι*, Αθήνα: Πατάκης.

